

Лариса Дудка

Утвердження радянської обрядовості в умовах політики державного атеїзму в Україні 1920–1930-х років

На основі архівних матеріалів, історичної літератури та періодичних видань досліджуються побутово-обрядові зміни в повсякденні радянських людей у контексті реалізації антирелігійної політики та насадження масового безвірницького руху в Україні міжвоєнного періоду.

Ключові слова: Спілка безвірників, антирелігійна пропаганда, побут, звичаї, обряди, релігія

Перетворення в матеріальній та соціальній сферах, що мали місце в Україні міжвоєнного періоду і здійснювалися з ініціативи, під керівництвом та пильним контролем більшовицької партії, супроводжувалися докорінними змінами в духовному житті народу, створенням нової культури соціалістичного зразка. Серед ідеологічних факторів, які значною мірою впливали на культурну революцію, що відбувалася на світоглядних засадах марксизму-ленінізму, був державний войовничий атеїзм, який вимагав рішучого подолання пережитків і забобонів минулого, виявів релігійності в духовній культурі та в побуті людей.

Різноманітні культурно-масові заходи у справі подолання впливу релігії на духовне життя, сімейний та громадський побут були пов'язані з діяльністю Спілки войовничих безвірників (далі – СВБ)¹. Ще 1926 р. в першому статуті цієї організації зазначалося, що кожний її член «зобов'язаний бути активним учасником у проведенні громадських, культурних заходів Радянської влади»².

У цілій низці досліджень автори так чи інакше торкалися питання ролі й місця Спілки войовничих безвірників у реалізації антирелігійної політики, розглядали активність цього товариства як засіб масової атеїзації населення³. Водночас окремі аспекти проблеми, зокрема культурно-масові акції безвірників, участь у різних антирелігійних та антицерковних кампаніях, що перетворювало СВБ у дієвий інструмент ідеологічного впливу на свідомість та життєві практики українського населення, наразі потребують чіткішого окреслення та сучасного осмислення. Метою статті є з'ясування характеру та особливостей побутово-обрядових змін у повсякденні радянських людей у контексті всеосяжної атеїзації суспільства в Україні міжвоєнного періоду.

Уважаємо за необхідне наголосити, що поняття «атеїзація» вживається в цій праці відповідно до тогочасних реалій – не як елемент духовної культури, система ідей, поглядів та уявлень, спрямованих на заперечення всяких богів та віри в надприродне (що й закладено в самій назві), а як широка політика впровадження в суспільне життя антигуманістичної, антирелігійної та антицерковної ідеології, яка за підтримки державних інститутів поклала собі за мету боротьбу з релігією як класово ворожим явищем.

Обставина несумісності релігії із завданнями реалізації більшовицького плану культурної революції неодноразово підкреслювалася керівниками республіканської СВБ. Так, Д. Ігнатюк на I Всеукраїнській конференції Спілки безвірників у 1928 р. стверджував: «Релігійна ідеологія... – це чинник, який не тільки не можна вважати складовим елементом нової «реконструйованої» соціалістичної культури, а навпаки, релігійна ідеологія гальмує процес культурної революції, важким тягарем душить памолодь нової культури... Боротьба з релігією – це невід’ємна частина культурної революції, що її ми творимо»⁴. І тому, як засвідчила практика наступних років, лекції, бесіди, виставки, екскурсії, карнавали, антирелігійні вікторини, організація нових сімейних і громадських побутових свят, видання та поширення антирелігійної літератури й періодики та інші культурницькі заходи активно й наполегливо впроваджувалися в життя організацією безвірників.

Становлення радянської обрядовості в сімейно-побутовій сфері розпочалося вже в перші пореволюційні роки. На той час нове законодавство, з декретами «Про громадянський шлюб, про дітей і про введення книг актів стану» (18 грудня 1917 р.)⁵ та «Про кладовища і поховання» (7 грудня 1918 р.), почало закладати правову основу безрелігійного побуту⁶.

Із відокремлення Церкви від держави й появою законів про загс релігійні обряди хрещення, вінчання, розлучення, поховання втратили юридичну силу й були оголошені справами приватного характеру. Наркомат юстиції УСРР 11 серпня 1921 р. розіслав на місця обіжник про заборону виконання цих релігійних обрядів аж до реєстрації відповідних актів громадянського стану – народження, смерті, шлюбу й розлучення громадян. Служителі всіх культів, які порушували це розпорядження, розглядалися як співучасники кримінальних злочинів і, згідно зі статтею 13 декрету «Про громадянський шлюб і про ведення актів громадянського стану», підлягали покаранню⁷. Таким чином, влада не обмежилася секуляризацією загсу, а використала це як ще один привід для переслідування духовенства та впровадження елементів нового побуту.

У церковній обрядовості більшовики вбачали одну з причин не тільки збереження, але й посилення релігійності населення, оскільки вважали, що не віра

породжує обряди, а, навпаки, зовнішня сторона останніх (урочистість, пишність, містичне сприйняття культових предметів та ін.) зумовлює «масовий гіпноз» і «релігійний фанатизм». Тому урядовці ставили перед місцевими партійними та безвірницькими осередками завдання обмежити, дискредитувати, знищити та, що головне, «замінити обстановкою комуністичного побуту зовнішній вплив обрядів на психіку віруючих...»⁸.

У пропаганді нового побуту велика роль відводилася відділам запису актів цивільного стану (в російськомовному варіанті – загс). Проте їхня робота на місцях, за даними НКВС, не зовсім сприяла виконанню поставлених завдань. Державно-партійні органи турбувало те, що відділи загсу почали передаватися органам міліції; приміщення, які виділялися для їхнього розміщення, були абсолютно не пристосовані для різноманітних урочистих подій. «Така обстановка органів ЗАГСу справляє важкі та відштовхуючі враження на громадян, які прийшли реєструвати акти народження, шлюбу і т. ін. або отримати необхідні документи, а тому громадяни, що звикли в силу традицій до урочистості актів, звертаються до послуг церкви, обминаючи ЗАГСи», – читаємо в циркулярному листі НКВС за серпень 1928 р. У червні 1929 р. НКВС удруге розробив проект об'їзника про роботу органів загсу, в якому акцентувалося, що ті залишаються лише реєструючими установами, а умови, за яких вони працюють, не дають їм змоги виконувати суспільно-політичні завдання. У зв'язку з цим, пропонувалося: виділити для органів загсу окремі пристосовані приміщення; створити зовнішні умови, що відповідали б значенню та урочистості здійснюваних ними актів; для комплектування штату використовувати суспільно-політичних працівників, у сільській місцевості залучати працівників, які займаються культурно-просвітницькою діяльністю, особливу увагу радили звернувши на жінок. Для забезпечення нормальної роботи органів загсу бюджет на 1929/30 р. передбачав необхідні матеріальні кошти. Місцеві організації СВБ повинні при цьому не тільки стежити за виконанням розпорядження відповідними закладами, боротися з недбалістю та пасивністю інших суспільних організацій у цьому питанні, але й допомагати органам загсу створювати новий культурний побут, виділяючи для цього своїх кращих агітаторів і пропагандистів⁹. Згаданий циркулярний лист, затверджений ВЦВК, був надісланий до всіх республіканських виконавчих комітетів.

Безрелігійні обряди сімейно-побутового циклу, які в 1920-х рр. отримали назву «червоних», творились, як правило, на зразок революційної обрядовості, що утверджувалася в цей час у сфері суспільно-політичних відносин. Тому за ідейним спрямуванням і формою вони були більше подібні до масових агітаційно-пропагандистських заходів, ніж до обрядів у традиційно-народному

розумінні. Це були поодинокі, задалегідь підготовлені масові політичні акти, мітинги відверто антирелігійного характеру¹⁰.

Масові форми антирелігійних кампаній з'явилися наприкінці 1922 р., коли в газеті «Правда» за 13 грудня 1922 р. була вміщена стаття І. І. Скворцова-Степанова «Комсомольське Різдво, або чому б нам не відзначити релігійні свята». Автор пропонував використати дні й форми релігійних свят і наповнити їх антирелігійним змістом¹¹. І хоча в тодішніх умовах «релігійного непу» державно-партійна верхівка висловлювалася проти подібних заходів, на місцях вони успішно практикувалися безвірницькими силами.

Релігійній обрядовості в побуті були протиставлені революційні, здебільшого перенесені зі сфери суспільно-політичних відносин урочисто-обрядові форми: зорини, або революційні октябрини, замість хрещення, громадянське поховання без участі духовенства, червоне весілля без церковного вінчання та благословення.

Перші показові октябрини, які детально описав І. Сухоплюєв, відбулися 22 листопада 1923 р. в Харкові. «Подія розпочалася з доповіді про революційні октябрини, їхній антирелігійний зміст, – розповідав автор. – Потім колектив робітників подарував батькам для немовляти портрет В. І. Леніна в 3-річному віці, секретар комсомольської організації оголосив анкету дитини й рішення про прийняття її в 14-річному віці до місцевої комсомольської організації. Виступи та поздоровлення... супроводжувалися співом «Інтернаціоналу» та українських народних пісень у виконанні місцевого робітничого хору»¹². Такі заходи розглядалися насамперед як суспільно-політичні події, як привід для антирелігійної агітації та пропаганди нових побутових традицій.

До прямої боротьби з релігією, зокрема з «релігійними забобонами, знахарством, різним шахрайством і шкідництвом у царині народного здоров'я», закликали лікарі та працівники охорони здоров'я. Для цього пропонувалося «робітничо-селянському санітарному активові й усім медичним працівникам... вступати в члени СВБ і зміцнювати її лави», у кожній лікувально-профілактичній установі наполегливо проводити організацію безвірницьких осередків, які повинні були «особистим прикладом, ділом, показом допомагати партії та радянській владі будувати соціалістичну охорону здоров'я, очищену від знахарства, релігійних забобонів і елементів дикого антисанітарного побуту»¹³.

У розхитуванні церковно-релігійної основи побутових свят важлива роль відводилася календарним реформам трудового тижня, що здійснювалися «з ініціативи робітничого класу» впродовж 1920–1930-х рр. Із переліку державних свят та вихідних днів почали викреслювати релігійні свята та

забороняти їх відзначення. Так, 5 вересня 1924 р. на засіданні Президії ЦВК СРСР розглядалося питання про скорочення особливих днів відпочинку, тобто релігійних свят¹⁴. У відповідь на це найвищий орган влади УСРР – ВУЦВК – подав до Москви пропозицію про скасування вихідних на Благовіщення та Вознесіння¹⁵.

До впровадження реформи церковного календаря активно й завзято на місцях бралися безвірницькі осередки. Траплялися й відверто абсурдні випадки, коли безвірники на своїх засіданнях ухвалювали рішення не лише перейти з релігійних свят на нові дні відпочинку, на революційні свята, а й змінити літочислення та починати новий рік від Жовтневої революції¹⁶.

Оскільки неділя також вважалася релігійним святом, а в російськомовному варіанті ще й мала мовно виражене яскраве релігійне забарвлення – «воскресенье» – у 1922–1923 рр. здійснювалися спроби перенести недільний відпочинок на будь-який інший день. Але згодом з'ясувалося, що й це не досить ефективно, бо деякі релігійні течії святкують не неділю, а п'ятницю чи суботу. У червні 1923 р. ЦК КП(б)У рекомендував припинити агітацію проти недільного відпочинку, а проводити її тільки проти церковних свят¹⁷. Однак, незважаючи на абсурдність самої ідеї, кампанія ігнорування неділі тривала й наприкінці 1920-х рр. Зокрема, на Прилуччині певний час практикували перенесення недільного відпочинку на середу, стверджуючи, що так у свідомості народу відкладеться, «що це свято – не свято релігійного дня, а дня трудового відпочинку», що, своєю чергою, допоможе «поглибити прірву між релігією та радянським суспільством»¹⁸.

Із 1928 р. знову розгортається рух за безперервну роботу на виробництві, за скасування семиденного тижня. У жовтні 1929 р. РНК СРСР ухвалив рішення про введення скороченого тижня-п'ятиденки. Із вихідним після чотирьох робочих днів виходило 72 п'ятиденки, тобто 360 днів. П'ять днів року вирішено було приурочити до радянських революційних свят: 22 січня – початок революції 1905 р., 1, 2 травня – дні Інтернаціоналу, 7 та 8 листопада – дні революції. Цей календар проіснував недовго. У листопаді 1931 р. Раднарком СРСР прийняв постанову про перехід на шестиденку з постійними вихідними днями 6, 12, 18, 24 і 30 числа щомісяця.

Як п'ятиденка, так і шестиденка порушували традиційний семиденний тиждень із загальним вихідним днем у неділю та викликали велике обурення як робітників, так і деякої частини урядовців. Зокрема, народний комісар праці Т. Угланов, виступаючи в серпні 1929 р. на засіданні Раднаркому СРСР, категорично заперечував проти безперервного виробництва: «Не слід виявляти зайвий поспіх у розв'язанні справи про перехід на безперервний робочий тиждень, бо злам побутових умов життя робітника може призвести до збільшення прогу-

лів»¹⁹. Урешті-решт так і трапилося. У перші тижні, як повідомляє кореспондент-безвірник, на заводах були величезні прогули (до 45 % робітників), незадоволені нововведенням «групи несвідомих робітників» чинили дуже сильний опір, і «тільки завдяки енергійним заходам адміністрації та профорганізації прогули було усунуто». Перехід на безперервне виробництво вимагав від осередків СВБ посилення антирелігійної роботи, тим часом, як зазначав Л. Ткачов, «наведені факти ускладнень» свідчили «про повну халатність професійних організацій і бездіяльність осередків СВБ»²⁰.

Характеризуючи декрет Раднаркому СРСР про безперервне виробництво, «Правда» від 27 серпня 1929 р. зауважувала, що однією економічною позицією значення цього акта не вичерпується. «Після видання декрету про відокремлення церкви від держави ми робимо найсильніший удар по релігійному мракобісництву за весь час існування Радянської влади», – наголошувалося в центральному періодичному органі більшовицької партії²¹.

Усі ці зміни календаря й робочого графіка за командою «згори» слухняно запроваджували профспілки. 7 вересня 1929 р. на засіданні бюро антирелігійної роботи при культвідділі ВУРПС було ухвалено доручити всім ОРПС разом з окружною радою Спілки безвірників визначити конкретні заходи в галузі антирелігійної пропаганди у зв'язку з безперервним робочим тижнем. ВУРПС терміново повинна була надіслати на місця відповідне розпорядження та методичне роз'яснення, а для більш детального обговорення цього питання передбачалося скликати нараду ВУКів спілок при культвідділі ВУРПС²².

Результатом запровадження реформи тижня стало читачеве усунення канви церковного календаря та релігійно-побутових традицій. Але якщо частина робітників і припинила відзначати релігійні свята, то тільки тому, що ці дні були робочими, а не через світоглядні переконання.

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. безвірницька преса повідомляла про численні факти масового спалення ікон, а також про інсценізовані «поховання релігії». Так, у Запоріжжі на розкладеному на площі багатті «спаливали релігію під жартівливі вигуки «ура» та звуки «Інтернаціоналу». 22 січня 1930 р. в с. Піски на Миколаївщині в населення вилучили шість возів ікон, що їх «урочисто» спалили на сільському майдані. Демонстрація збирання та спалення ікон була організована в дні різдвяних свят кременчуцькими безвірниками²³. У матеріалах обстеження антирелігійної роботи в комуні «Сила» на Київщині зафіксовано повну відсутність релігійних обрядів та ікон²⁴, що сприймалося безвірницьким активом як перехід населення на «рейки» повного безвірництва. У Канадській агрокомуні ім. Леніна на Одещині (комуна створена в 1922 р. вихідцями з Канади) залишилася

тільки одна ікона, яку власниця «охоче позичає для драмгуртка»²⁵. Проте не скрізь удавалося змусити населення так легко змінити інтер'єр свого житла, часто ікони й надалі були у будинках, але вже на іншому місці – їх ховали чи переносили в темніший куток, подалі від упроваджувачів нового безрелігійного побуту²⁶.

Прагнучи «підігнати» насаджуваний матеріалістичний світогляд під господарсько-політичні заходи більшовиків, зробити громадянина слухняним гвинтиком у державному механізмі, тоталітарна влада намагалася знищити Церкву та сформувати в атомізованому суспільстві потрібний тоталітаризмові тип бездуховності. Суттєву допомогу в цьому партійно-державним органам мала надати, на думку більшовиків, Спілка безвірників, яка ініціювала, організовувала та реалізовувала на практиці численні культурно-масові заходи, які повинні були зруйнувати традиційний уклад життя, викоринити культурні звичаї та обряди, очистити свідомість народу від релігійних забобонів.

- 1 На завершення організаційно-структурного оформлення механізму регулювання державно-церковних відносин, у квітні 1926 р. з ініціативи партійних органів була створена громадська організація – Спілка безвірників України, яка стала головним реалізатором більшовицької антирелігійної політики на місцях. У 1929 р. на II Всесоюзному безвірницькому з'їзді вона була перейменована у Спілку воєвничих безвірників (Див. детальніше: Дудка Л. Організаційне становлення Спілки безвірників України в 20-х роках XX ст. / Л. Дудка. Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К., 2001. – Вип. 14. – С. 268–278).
- 2 Статут Спілки Безвірників // Безвірник. – 1926. – № 11–12. – С. 71.
- 3 Ігнатуша О. М. Характер і динаміка розвитку Спілки воєвничих безвірників України (1926–1941 рр.) / О. Ігнатуша // Історія релігій в Україні: Праці XIII Міжнар. конф. Кн. 1. – Львів: Логос, 2003. – С. 263–269; Молчанов А. Спілка воєвничих безвірників України (1928–1941 рр.) / А. Молчанов // Питання атеїзму. – 1973. – № 9. – С. 30–36; Пашенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917–1930-ті роки / В. Пашенко, А. Киридон. – Полтава, 2004. – 336 с.
- 4 Ігнатюк Д. Перша Всеукраїнська конференція Спілок Безвірників // Безвірник. – 1928. – № 3. – С. 4.
- 5 Декрети Советской власти / Ред. комис.: Г. Д. Обичкин и др. – М.: Госполитиздат, 1957. – Т. 1 (25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г.) – С. 161.
- 6 Там же. – 1968. – Т. 4 (10 ноября 1918 г. – 31 марта 1919 г.) – С. 163–164.
- 7 Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 817. – Арк. 91–93.
- 8 Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 749. – Арк. 102.
- 9 Н. З. ЗАГСы – проводники нового быта // Антирелигиозник. – 1929. – № 8. – С. 70, 73–75.
- 10 Келембетова В. Ю. Суспільно-побутові функції радянської обрядовості. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 107.

- 11 Скворцов-Степанов І. І. Комсомольське Різдво або чому б нам не відзначати релігійні свята // Правда. – 1922. – 13 грудня. – С. 1.
- 12 Сухоплюев І. Октябрины. – Х., 1925. – С. 34.
- 13 Полінський Б. М. Осередок СВБ як форма суспільної самодіяльності в боротьбі за здоров'я трудящих // Безвірник. – 1930. – № 19. – С. 47.
- 14 ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 2230. – Арк. 44 зв.
- 15 Там само. – Спр. 2291. – Арк. 93 зв.
- 16 Келембетова В. Ю. Утвердження атеїзму в побуті трудящих України. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 95.
- 17 ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1772. – Арк. 12. – Оп. 6. – Спр. 44. – Арк. 209.
- 18 Жук І. До питання про реформу календаря // Безвірник. – 1929. – № 10. – С. 54–55.
- 19 Ткачов Л. Перехід на безперервний тиждень і релігія // Безвірник. – 1929. – № 18. – С. 13.
- 20 Там само. – С. 11–13.
- 21 Правда. – 1929. – 27 серпня. – С. 3.
- 22 ЦДАВО України. – Ф. 2605. – Оп. 2. – Спр. 920. – Арк. 31.
- 23 Безвірник. – 1930. – № 4. – С. 30.
- 24 ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 282. – Арк. 38.
- 25 Там само. – Арк. 16.
- 26 Там само. – Арк. 33.

Summary

Larisa Dudka

The establishment of the Soviet ritualism in the terms of policy of state atheism in Ukraine in 1920–1930's

On the basis of the archived documents, historical literature and periodical publications, changes in everyday lives of Soviet people in the context of the anti-religious policy and mass planting of atheistic movement in Ukraine during interwar period are investigated. *Keywords:* Atheists' League, anti-religious propaganda, everyday life, customs, rites, religion